

4. Кухалашвілі К. Леся Українка – публіцист / К. Кухалашвілі. – К., 1965.
5. Леся Українка. Збір. тв. : у 12 т. / Леся Українка. – Т. 10: Листи (1876–1897). – К., 1978.
6. Леся Українка. Збір. тв. : у 12 т. / Леся Українка. – Т. 11: Листи (1876–1897). – К., 1978.
7. Леся Українка. Публікації. Листи. Статті. Дослідження / Леся Українка. – К., 1954. – Т. 1.
8. Нестерук М. У Львові і серед львів'ян / М. Нестерук // Жовтень. – № 2. – 1971. – С. 142–148.
9. Павлик М. Перші ступні русько-українського жіноцтва / М. Павлик // Народ. – № 4. – 1890. – С. 42–50.
10. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. – Чернівці. – 1910. – Т. 6 (1890–1891).
11. Полєк В. Дружба / В. Полєк // Вітчизна. – № 8. – 1963. – С. 220–221.
12. Третяченко Т. Художня проза Лесі Українки / Т. Третяченко. – К., 1983.

Надійшла до редколегії 27.11.2010

УДК 94(477)«18/19»

Л. В. Гриженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗАСЕЛЕННЯ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. ЯК ОСНОВНИЙ ФАКТОР ПОСИЛЕННЯ УРБАНІСТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У РЕГІОНІ

Проаналізовано особливості заселення Катеринославської губернії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. та простежено його вплив на посилення урбаністичних процесів.

Ключові слова: міграційний рух, урбаністичні процеси, переселенці, міське середовище.

Проанализировано особенности заселения Екатеринославской губернии в конце ХІХ – начале ХХ вв. и прослежено его влияние на усиление урбанистических процессов.

Ключевые слова: миграционное движение, урбанистические процессы, переселенцы, городская среда.

Analyze the features of the settlement Katerinoslav province at the end of the 19-th century and at the beginning of the 20-th century and traced the impact on strengthening urban processes.

Key words: migration, urban processes, settlers, urban environment.

Вивчення питання заселення Катеринославщини наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. є дуже важливим для розуміння специфіки модернізаційних процесів та з'ясування особливостей становлення ранньоіндустріального суспільства в Україні на межі століть. Власне, на основі цього можна дослідити і сам процес розвитку капіталістичних відносин. Саме цим і визначається актуальність вищезгаданої проблематики, тим більше, що в історичній літературі це питання ще не дістало всебічного висвітлення.

Як у радянській історіографічній традиції, так і в працях сучасних дослідників вже незалежної України, весь процес заселення Катеринославської губернії кінця ХІХ – початку ХХ ст. розглядається лише в контексті загального ви-

вчення міграційних рухів на теренах всієї Російської імперії. Так у дослідженнях Я. В. Бойка [2; 3], А. Г. Рашина [13] та Б. В. Тихонова [15] визначається зв'язок напрямку руху переселень на Катеринославщині з соціально-економічним устроєм, розвитком капіталізму та збереженням пережитків феодальної епохи. Науковий доробок П. Г. Риндзюньського [14] має неоціненне значення в детальному розгляді передумов виходу селян із сільських поселень, їх перехід до міста та створення нових міст. Не менш важливим є комплексне вивчення Л. М. Івановим [10] становища селян, що прибули в місто.

Щодо сучасної історіографії, то на особливу увагу заслуговують дослідження Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко [16] і О. В. Халатах [17], які опосередковано торкаються питання заселення окремих регіонів України, та дослідження Т. В. Портнової [12] і Д. М. Чорного [18], що цілеспрямовано присвячені розгляду особливостей функціонування міського середовища на зламі століть.

Завдання даної статті полягає в детальному вивченні основних аспектів значеної проблематики, з'ясуванні особливостей урбаністичних та міграційних процесів на Катеринославщині на межі XIX–XX ст. У якості основних джерельних матеріалів нами були використані «Лікарсько-санітарні хроніки» [4–9] та статистичні дані Першого Всеросійського перепису 1897 р. по Катеринославській губернії [11].

Необхідно зазначити, що історія заселення Катеринославщини визначалась як особливостями її географічного положення, сприятливими кліматичними умовами, наявністю родючих ґрунтів, так і суттєвими політичними факторами, що мали неабиякий вплив на функціонування всіх сфер соціально-економічного, суспільно-політичного та культурного розвитку регіону.

Період 1890–1914 рр. характеризується пошвавленням процесу заселення Південної України в цілому та Катеринославської губернії зокрема. Це був час широкомасштабного освоєння земель краю. Власне, це й стало важливою передумовою посилення урбаністичних процесів, що проходили паралельно з розвитком ринкової економіки та становленням капіталістичних відносин.

Саме капіталізм був суттєвим поштовхом містоутворень. Поява промисловості в її первісних формах вела до відриву населення від звичних для нього землеробських занять і концентрації його навколо центрів мануфактурного виробництва. З подальшим розвитком індустрії все більше зростала рухомість населення і його зосередження в місцях фабрично-заводської та торговельної діяльності [10, с. 313]. Це супроводжувалося перетворенням найбільш значних селищ у міста, причому як за рахунок природнього приросту, так і в основній масі за рахунок механічного переселення, що вело до швидкого зростання міського населення.

Катеринославська губернія була однією з провідних колонізаційних районів. Її заселення, а також посилений потік сюди сезонних робітників були викликані наявністю тут хоч нерозораних, але цілком придатних для життєдіяльності та землеробського освоєння земель, величезним попитом на робочі руки, високою заробітною платою, і, що не менш важливо, – інтенсивним розвитком промисловості.

За даними Перепису 1897 р. на кінець XIX ст. до міст Катеринославської губернії найбільше переселенців прибуло з Лівобережної України – 23 % (Полтавська 12,3 %, Харківська 6,1 %, Чернігівська 4,6 %); Центрального Чорноземного району – 18 % (Воронезька 1,1 %, Курська 6,6 %, Пензенська 0,3 %, Рязанська 1 %, Тамбовська 0,9 %, Орловська 6,5 %, Тульська 1,6 %); Білорусії – 17 % (Вітебська 1,5 %, Гродненська 1,5 %, Віленська 1,5 %, Мінська 6,1 %, Могилевська 6,3 %); Північного Причорномор'я – 12,4 % (Херсонська 3,8 %, Таврійська 4,2 %, Бессарабська 0,4 %, Область Війська Донського 4 %) [12, с. 10]. У цілому з усіх губерній Російської імперії в міській місцевості Катеринославської губернії на кінець XIX ст. розмістилося близько 95,7 тис. осіб.

Як вже було згадано, міське населення Катеринославщини постійно збільшувалося як за рахунок природного приросту, так і за рахунок механічного переселення. Переселенці, що мешкали ближче, переходили в міста цілими сім'ями, а з більш далеких губерній мігрувало переважно чоловіче населення. При цьому значний потік у міста регіону жителів віддалених губерній можна пояснити, з одного боку, нерівномірним розміщенням промисловості в країні, а з іншого – поширенням там відробітків та обмеженого землекористування, малоземеллям селян [10, с. 320]. Яскравим прикладом цього є свідчення одного з учасників переселенського руху з Орловської губернії: «Главная причина ухода на заработки – небольшое наличие земли, что является непригодной для земледелия, а та, что пригодна, родит хлеба в таком количестве, что бабы сами могут его убрать» [9, с. 232]. Дальні переселенці намагалися осісти насамперед у великих промислових центрах, де ймовірність знайти роботу була найбільшою. Якнайкраще для цього підходило місто, яке відкриваючи перед своїми жителями ширші перспективи та можливості в порівнянні з селом, могло більшою мірою задовольнити його інтереси.

Неабияк прискорював урбаністичні процеси активний потік жителів із сусідніх сіл. Так, нестача в селян землі і, як наслідок, незабезпеченість їхніх життєвих потреб виокремлюються в головні фактори аграрного переселення, що було суттєвим стимулом містоутворень.

Із сільської місцевості зазвичай відходила переважно молодь, яка, обзавівшись сім'єю, осідала в місті. Та вже й переселившись, селяни ще довгий час змушені були звертатися до місць своєї прописки за отриманням паспортів [14, с. 253]. Власне, діти селян, що народилися в місті, вже отримували місцеву прописку, хоч за традицією продовжували вважатися селянами. Усе ж, будучи вже міськими жителями, вони втрачали свою колишню стану приналежність і часто були задіяні як промислові робітники, підприємці або службовці. Також згадаємо, що міста Катеринославської губернії стали об'єктом притягання та колонізації не тільки селянського, а й купецького, міщанського і дворянського стану. Так дворяни, що прибували у місто, найчастіше були задіяні в апараті місцевого управління, в адвокатурі, займали судові посади, купували в місті нерухомість – землю чи будинки або ж просто жили за рахунок прибутків від своїх капіталів [10, с. 318].

Переселенню ж купців в міста сприяла як реально існуюча для них можливість розширення торгівельної та підприємницької діяльності, так і безпосередня участь у діяльності державних і приватних закладів. Водночас зазначимо, що в містах Катеринославщини серед купців та дворян переважало жіноче населення.

Досить вагомою в містах була частка представників міщанського стану, перед яким відкривалася цілком реальна перспектива працювати на фабриках і заводах, в складах і магазинах, на залізниці або ж служити в якості домашньої прислуги. Та все ж населення міст та невеликих містечок Катеринославської губернії було представлено переважно саме селянським станом.

Відносно статевих ознак переселенців, то чоловіків тут було помітно більше. Разом з тим за даними лікарсько-санітарних хронік наявним був факт переважання неодружених жінок перед неодруженими чоловіками. Тут підтверджується національна особливість малоросів – «давать в волю пожитъ дивчине и малый контроль семейных уз над «дивкою», отчего она своевольно бросает семью, будучи несвязанной желанием внести часть своего труда в нее, и так как ей скоро, быть может, придется покинуть ее для образования собственной семьи» [7, с. 1221].

У цьому випадку чітко простежується той факт, що чоловіки мали більше обов'язків у родині, а, відповідно, й відношення самої родини до них було іншим. Саме тому як одружена, так і неодружена чоловіча частина населення йшла на заробітки не стільки за своїм бажанням, скільки за необхідністю. Практичним дока-

зом цього є дані реєстрації одного із лікарсько-продовольчих пунктів міста Маріуполя, де з середини травня до початку липня 1900 р. було зафіксовано 1375 чоловіків та лише 199 жінок [4, с. 487]. Крім того, зауважимо, що переважна більшість переселенців була неписьменною.

Переселення селян до міст здійснювалося як офіційно, так і самостійно. Якщо в першому випадку характерним було надання певних урядових пільг, що дещо пом'якшувало весь процес заселення та влаштування на новому місці, то при самовільному переселенні вже не могло бути й мови про хоч якусь допомогу від держави. Офіційним мігрантам видавалися відкриті листи на переселення, в яких вказувалася кількість переселенців, їхнє місце проживання, кінцевий пункт призначення й, власне, сам маршрут руху, що являв собою перелік населених пунктів, через які мали пройти переселенці; вказувалася відстань між ними, визначався час прибуття на місце поселення [2, с. 76]. Самі ж переселенці мали можливість отримувати, проходячи через вказані в маршруті населені пункти, певну допомогу. Ця допомога полягала у звільненні від сплати за переправи через річки, в допущенні до безкоштовного випасу на загальних пасовищах худоби, наданні денних та нічних квартир, у безкоштовній медичній допомозі хворим. На місці поселення офіційні переселенці отримували грошову допомогу в розмірі 55 крб [2, с. 79]. Однак, ця сума була настільки незначною, що на неї неможливо було побудувати помешкання. А отже й не можна казати про повноцінну урядову допомогу мігрантам.

У 1860–1870 рр. міста Катеринославської губернії заселяли переважно малоземельні та безземельні селяни, що мали при собі лише найнеобхідніші предмети побуту та знаряддя праці. Виселяючись із віддалених губерній, переселенці, що мали худобу, в більшості випадків розпродавали її разом з рухомим майном та житлом. Та вже на початку 80-х рр. XIX ст. – з часу створення Селянського поземельного банку (1882 р.) – в імміграційному потоці Катеринославської губернії з'явилася значна частка заможного селянства, що мала при собі навіть власних найманців [2, с. 86].

З кінця 70-х рр. XIX ст., порівняно з першим пореформеним десятиліттям, спостерігається різкий спад в офіційному заселенні регіону, що значно впливало на посилення самовільного потоку мігрантів.

Слід зазначити, що на межі XIX–XX ст. у губернії створюються так звані лікарсько-продовольчі пункти, які за своїм функціональним призначенням можна розглядати як робочі ринки, куди постійно стікався прийшлий люд у перспективі працевлаштуватися. Останні повинні були реєструвати переселенців.

Але при невпорядкованому потоці великої кількості робітників дуже важко було всіх відмітити та зафіксувати. Та й взагалі багато хто з переселенців негативно ставився до реєстрації, вбачаючи в ній лише операцію, спрямовану на додаткове збирання коштів. Зрештою недосконалість організації роботи лікарсько-продовольчих пунктів не дає можливості чітко визначити ті дрібні села та селища, через які у той час проходив прийшлий люд.

Разом з тим важливе значення цих пунктів полягало у тому, що робітники під час пошуку роботи могли перебувати в більш-менш задовільних умовах. Тут була реальна можливість відпочити від виснажливої дороги, підкріпитися гарячими харчами (обіди відпускалися порівняно за низькими цінами, але не завжди були всім доступні), а безпосередні години відпочинку провести за читанням книжок з бібліотек, що також знаходились при пунктах [6, с. 1162].

Так, один з найбільш популярних лікарсько-продовольчих пунктів губернії був розташований у Бахмуті. Туди головним чином прибували вихідці з Харківської (80 %), Курської (7,3 %), Воронежської (3 %) та Орловської губерній (2 %) [5, с. 148]. Навіть робітники з Кавказу дуже часто зупинялися тут в перспективі знайти роботу.

Особливістю двох паралельно діючих лікарсько-продовольчих пунктів міста Маріуполя було те, що вони мали виключне значення кінцевих пунктів, чого не скажеш про інші. Наприклад, кількість людей, що осіли в Новомосковському пункті склала 28,5 % загальної кількості всіх записаних, а число тих, хто пройшов через пункт, – 71,5 % [4, с. 583]. Переважна більшість людей приходила до Маріуполя з Полтавської губернії (на літній сезон робіт у 1900 р. окремими партіями прибуло 728 осіб), Чернігівської, Курської, Київської, Харківської, Орловської губерній [4, с. 229]. До Маріупільського лікарсько-продовольчого пункту робітники щорічно приходили з кінця травня до кінця червня і залишалися тут до кінця збирання врожаю. Нового ж потоку робітників упродовж всього літа не було, звісно, не беручи до уваги чорноробочих.

Схожі напрями міграційних потоків можна спостерігати на Олександрівському та Новомосковському лікарсько-продовольчих пунктах. Тут найбільшими постачальниками робочих ресурсів були густозаселені Полтавська, Київська, Чернігівська, Орловська та Курська губернії, де тривалий час актуальним залишалося питання малоземелля [8, с. 231].

Зазначимо, що найбільш суттєвим фактором, який значно ускладнював роботу лікарсько-продовольчих пунктів, був великий потік робочого люду. Це значно послаблювало контроль над переселенцями, вело до порушень дисципліни та правопорядку, що проявлялося в дрібних крадіжках, поширенні азартних ігор та «босаяцькій вседозволеності».

Важливим напрямом діяльності пунктів був медичний огляд переселенців та їх обслуговування. Останнє цілком зрозуміло, адже йшлося про великі маси населення, яке часто виступало джерелом поширення епідемічних захворювань. Тим паче, що на заробітки здебільшого йшли бідні, виснажені голодом люди, серед яких були поширеними хвороби органів травлення, дихання, шкіри, а також дизентерія, туберкульоз, інфекційні захворювання [6, с. 1157].

Паралельно з офіційними переселеннями, Катеринославщина активно заселялася самовільними мігрантами, рух яких владою ніяк не реєструвався. З одного боку, самовільне переселення було викликане погіршенням соціально-економічного становища селянських мас, а з другого – урядовою політикою стримування переселень. Бідність, голод, дешевизна власної праці підштовхувало селянство на самовільне переселення, яке часто супроводжувалося їх розоренням.

Сама ж система переселення в різні роки мала свою специфіку та особливості. Так, у 90-ті рр. XIX ст. поширеним був рух робітників, які йшли на заробітки компаніями до 20 осіб [8, с. 232]. Разом вони купували коня, віз та упряж для більш мобільного перевезення своїх речей, а потім, осівши на визначеному місці, все розпродували. У перші ж роки XX ст. ситуація дещо змінилася. Пересувалися зазвичай як різними за своєю чисельністю партіями (були партії в 15–30 осіб, у 220 осіб), так і окремо. До місця призначення вони добиралися в більшості випадків пішки (через відсутність коштів та розлогої мережі залізниць). Харчуватися їм доводилося лише одним хлібом, який інколи заміняли сало та риба, а відпочивати – вночі, під відкритим небом. Деякі робітники з губерній, що були розташовані вздовж течії Дніпра, пересувалися на пароплавах. Траплялося, що і за 15 коп. ними можна було проїхати з Києва до Катеринослава [8, с. 232].

Протягом періоду, що вивчається, царський уряд завжди вів активну боротьбу із самовільними переселеннями. Яскравим доказом цього були губернаторські звіти, матеріали Міністерства внутрішніх справ, періодична преса. Зокрема, в газеті «Екатеринославские губернские ведомости» часто можна було зустріти інформацію про затримання самовільних переселенців [2, с. 92]. Статистичні дані щодо неофіційних переселенців містять особливо багато неточностей, власне, через всю складність їх реєстрації. Отже не дивно, що дані статистичних губер-

ських комітетів не збігалися з даними центральних установ, які, у свою чергу, різнилися із повітовими.

У цілому самовільні переселенці відігравали провідну роль у заселенні Катеринославщини (адже їх кількість більш ніж у два рази перевищувала число офіційно переселених селян). З них тільки частина могла приписатися в містах до міщанського стану (найнижчої категорії міського громадянства). Та прагнення вихідців із села зарахуватися до числа городян стрімко зростало. Останнє вимагало величезних зусиль й чималих матеріальних витрат, причому аж до самого завершення процедури зміни станової належності не було ніяких гарантій, що вона буде успішною. До того ж отримання звання міщанина чи то купця не завжди означало відсторонення сільського мешканця від сільськогосподарських занять та переїзду до міста. Слід зазначити, що такі суспільні перетворення найчастіше мали місце у тому випадку, коли поселення урядовим актом отримувало міський статус. Це був найбільш значущий фактор у процесі містоутворення, коли до міського стану переходили вже не одиниці, а відразу велика кількість селян.

Разом з тим слід відмітити, що при визнанні поселення містом йменування людини «городянином» чи «селянином» мало подвійне значення: за місцем проживання і за його становою приналежністю. У місті, що було утворене із села, всі мешканці були городянами за місцем їх проживання, але ті з них, хто не змінив свого стану, залишалися селянами. Згідно із Загальним положенням про селян останні, виходячи зі свого стану, повинні були наперед здати свій земельний наділ громаді, відмовившись від нього назавжди [14, с. 199]. Це ставило їх у складні умови: у випадку невлаштування на новому місці вони вже не мали можливості повернутися до свого колишнього господарства. Та потреби життя брали своє. Селяни приходили до міст формально як тимчасові в них мешканці, але фактично залишалися в них жити, не змінюючи своєї станової приналежності. Так, збільшення кількості селян у містах та містечках Катеринославщини відбувалося переважно за рахунок їх механічного переміщення.

Відповідно до даних Перепису 1897 р., в якому селяни виокремлюються або як місцеві уродженці, тобто ті, що народилися в тому ж місті чи повіті, де застав їх перепис, або як немісцеві уродженці, можна простежити динаміку переходу селян на проживання до міста. Адже перша згадувана категорія селян була вже спадковими міщанами, а друга – ті, хто не встиг такою мірою затвердитися на своєму новому місці проживання [14, с. 215].

Характерною рисою складу населення Катеринославщини було також те, що в заселенні її міст активну участь брали представники різних народностей.

У цілому в міському середовищі Катеринославської губернії домінувало російське населення (40,7 %), дещо менш чисельним було єврейське (26 %), власне самі ж українці нараховували лише 27 % [11, с. 13]. Так, кількість російського населення, що відносилось до жителів міського середовища краю, перевищувала українське більш ніж у 1,5 рази. Це свідчить про те, що російський етнос на межі століть відігравав вирішальне значення в розвитку промисловості, транспорту та міської інфраструктури Катеринославщини. Така домінуюча роль росіян у містах та містечках пояснюється не тільки широким потоком робітників – вихідців із Росії. У цьому випадку треба враховувати той факт, що, як правило, міста були центрами імперської адміністрації, зосередження збройних сил, де переважали представники саме державної нації. Зрештою на той час чітко простежувалася закономірність – чим більшим було місто, тим меншою була в ньому частка українців.

Непередбачуваним також було й ставлення місцевих жителів до прийшлому люду. Як правило, спадкові уродженці міст дещо зверхньо відносились до «чужинців», хоч і вбачали в них необхідні для міста додаткові робочі руки та основне джерело збуту своїх товарів. Так, досить своєрідним було ставлення до прийшлих робітників у місті Маріуполі. Переважну більшість місцевого населення

там складали німці-колоністи та греки, які за своїм соціальним становищем уважали себе на кілька сходинок вище. А отже, їх зневажливе ставлення до мігрантів проявлялося не тільки в «косих» поглядах, а й в більш радикальних вчинках – як, наприклад, напади в нетверезому стані або масові крадіжки [4, с. 230].

Динаміку зростання міського населення Катеринославської губернії можна простежити з 1897 р. по 1914 р. Так, співвідношення городян до загальної кількості населення краю відповідно складало 11,4 % у 1897 р., 11,8 % у 1910 р. і 14,9 % у 1914 р. [16, с. 28]. Наведені дані свідчать про низьку питому вагу міських жителів у населенні Катеринославської губернії. Обов'язково тут треба взяти до уваги і той факт, що в самому місті Катеринославі в 1914 р. проживало 211,1 тис. осіб (40,9 % міського населення всієї губернії). Враховуючи те, що Катеринославська губернія порівняно з іншими губерніями була найбільш урбанізованою, й, беручи до уваги той факт, що на її території знаходилися потужні промислові центри (Донбас, Кривбас), можна зіткнутися з категоричним неспівставленням наведених статистичних даних із реально можливими.

Цілком ґрунтовним поясненням цього є те, що офіційна статистика того часу певною мірою відставала від швидкої модернізації Катеринославщини і до міських поселень відносила лише адміністративні осередки. Натомість, на межі століть на території краю виросло багато нових містечок, фабрично-заводських, залізничних селищ, посадів; до того ж чимало сільських населених пунктів перетворилися на індустріальні чи торговельно-промислові селища, втративши при цьому свій традиційно аграрний характер, по суті, дрібні міста [16, с. 29]. Достатньо згадати виникнення та швидкий ріст нових неземлеробських пунктів: поселення Юзовка (21,1 тис. осіб в 1897 р., третій за розміром після Катеринослава та Маріуполя населений пункт губернії), містечко Нікополь (17,1 тис. осіб), село Кам'янське (16,9 тис. осіб), Горлівка (7 тис. осіб) та ін. [15, с. 51]. Та ці індустріальні центри ще довго не отримували статус міст. Це свідчить про застарілість офіційної класифікації міст, яка існувала в Російській імперії, та штучність історико-юридичного визначення самого поняття «місто».

Таким чином, основу посиленої урбанізації Катеринославщини становив перехід селян до міста. Цей процес проходив поступово, і, як правило, супроводжувався неспроможністю промисловості адаптувати велику кількість злиденного селянства. Тож є всі підстави казати про появу в той час категорії людей, які посідали своєрідне перехідне становище між міськими жителями та мешканцями села.

Посилення урбаністичних процесів на Катеринославщині внесло свої корективи у весь історичний хід містоутворення регіону. На зміну створеній не одним поколінням спадкових городян міській традиції, приходили нові, що віддзеркалювали утвердження поглядів та традицій уродженців інших регіонів, які тепер складали переважну більшість міського населення. У свою чергу це суттєво позначалося на формуванні нового типу міського середовища Півдня України. Виступаючи основним фактором посилення урбаністичних процесів, заселення Катеринославської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. сприяло не тільки швидкому збільшенню кількості міського населення, а й значно посилювало в усіх сферах асиміляцію іноетнічного елементу. Без сумніву це позначалося на формуванні нового типу мислення й свідомості городян.

Бібліографічні посилання

1. Баранов А. В. Социально-демографическое развитие крупного города / А. В. Баранов. – М., 1981.
2. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины. 1860–1890 гг. / Я. В. Бойко. – Черкассы, 1993.
3. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII – начало XXI вв.). Этностатистический очерк. Вып. 1 / Я. В. Бойко. – Черкассы, 2007.

4. Врачебно-Санитарная Хроника 1900 г. – Екатеринослав, 1900.
5. Врачебно-Санитарная Хроника 1901 г. – Екатеринослав, 1901.
6. Врачебно-Санитарная Хроника 1902 г. – Екатеринослав, 1902.
7. Врачебно-Санитарная Хроника 1903 г. – Екатеринослав, 1903.
8. Врачебно-Санитарная Хроника 1909 г. – Екатеринослав, 1909.
9. Врачебно-Санитарная Хроника 1910 г. – Екатеринослав, 1910.
10. **Иванов Л. М.** О сословно-классовой структуре городов капиталистической России / Л. М. Иванов // Проблемы социально-экономической истории России : сб. ст. – М., 1971. – С. 312–340.
11. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – Екатеринославская губерния. – 1904. – Т. XIII.
12. **Портнова Т.** Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини ХІХ – початку ХХ ст. / Т. Портнова. – Д., 2008.
13. **Рашин А. Г.** Население России за 100 лет / А. Г. Рашин. – М., 1956.
14. **Рындзюнский П. Г.** Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века / П. Г. Рындзюнский. – М., 1983.
15. **Тихонов Б. В.** Переселение в России во второй половине XIX в. / Б. В. Тихонов. – М., 1978.
16. **Турченко Ф.** Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст. – 1921 р.) / Ф. Турченко, Г. Турченко. – К., 2003.
17. **Халатах О. В.** Основні напрямки міграційних рухів у Катеринославській губернії на зламі ХІХ–ХХ ст. / О. В. Халатах // Нові сторінки історії Донбасу : зб. ст. – Кн. 17–18. – Донецьк, 2009. – С. 112–115.
18. **Черный Д. Н.** Городское население Украины в начале XX века / Д. Н. Черный // Вопросы истории. – 2000. – № 11–12. – С. 145–151.

Надійшла до редколегії 08.11.2010

УДК 94 (477) «1865/1919»

В. Ю. Медяник

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

М. Ф. ФОН ДІТМАР:

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

Розглянуто маловідомі сторінки життя та діяльності відомого підприємця, науковця і суспільного діяча Півдня України останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст. М. Ф. фон Дітмара.

Ключові слова: світогляд, кадетський корпус, гірничий інститут, Д. І. Менделєєв, сімейна традиція.

Рассмотрены малоизвестные страницы жизни и деятельности известного предпринимателя, ученого и общественного деятеля Юга Украины последней четверти XIX – начала XX вв. Н. Ф. фон Дитмара.

Ключевые слова: мировоззрение, кадетский корпус, горный институт, Д. И. Менделеев, семейная традиция.

The unknown aspects of life and activity of famous businessman, scientist and publicman of Southern Ukraine in last quarter XIX – beginning XX centuries M. F. von Ditmar are considered in the article.

Key words: outlook, cadet corps, mining institute, D. I. Mendeleev, family tradition.

Останнім часом в історіографії значно посилюється інтерес науковців до персоналістичних досліджень, в яких фокусується антропологічний підхід до істо-